

САСЛОЎНАЯ ПАЛІТЫКА ЦАРСКАГА ЎРАДУ ў БЕЛАРУСІ. 1772 – 1860 г.

Рэформы Пятра I паклалі пачатак заканадаўчаму афармленню саслоўнага падзелу тагачаснага грамадства Расейскай імперыі. Іх працягнулі рэформы Кацярыны II, а завяршылася ўсё кадыфікацыяй права ў 1832 г., у прыватнасці, выхадам 9 тома Поўнага зводу законаў Расейскай імперыі “О состояниях”. Гэты том пачынаўся з палажэння, што ў складзе гарадскога і сельскага насельніцтва “по различию прав состояния различаются законом четыре рода людей: 1) дворянство, 2) духовенство, 3) городские обыватели, 4) сельские обыватели. Все лица, принадлежавшие к одному из этих сословий, пользуются правом состояния, оному присвоенному”¹.

Саслоўі падзяляліся на непататныя і пататныя. Да першых адносілася дваранства і духавенства. Да другіх – саслоўі сельскіх і гарадскіх абывацеляў, але дзве групы сярод апошніх – ганаровыя грамадзяне і купцы – карысталіся многімі правамі непататных саслоўяў.

Для вызначанага перыяду былі характэрны эканамічныя змены, якія сведчылі пра паступовы пераход да буржуазнага грамадства. І таму адным з першых пытанняў, якое ўзнікае пры яго даследаванні, з’яўляецца пытанне пра сэнс паняццяў “саслоўе” і “клас” ў 19 ст. Напрыклад, вядомы расейскі гісторык Васіль Ключоўскі вызначаў іх наступным чынам: “Саслоў’ямі мы называем класы, на якія падзяляецца грамадства паводле правоў і абавязкаў. Правы надае або зацвярджае, абавязкі накладвае дзяржаўная вярхоўная ўлада, якая выказвае сваю волю ў законе”². У дадзеным выпадку адбылося, на наш погляд, атаясамленне паняццяў “саслоўе” і “клас”.

Для сучаснага гісторыка відавочна, што класы, якія складваліся ў 19 ст., фармаваліся на разломе саслоўяў. Так, у пралетарыят маглі ўваходзіць не толькі прадстаўнікі саслоўя “гарадскіх абывацеляў”, але таксама “сельскіх абывацеляў”, збяднелага дваранства і духавенства. Нягледзячы на эканамічныя змяненні і працэс фармавання класаў, царскі ўрад на працягу ўсяго 19 і пачатку 20 ст. імкнуўся заканадаўча затрымаць распад саслоўяў. Адмененыя яны былі толькі дэкрэтам большавікоў ад 23 лістапада 1917 г. “Об уничтожении сословий и гражданских чинов”. Менавіта з гэтага часу ў савецкай гістарычнай навуцы пачалі даследаваць толькі асноўныя класы, забываючыся пра зусім іншы сацыяльны падзел, які існаваў у расейскім грамадстве на працягу 18 – пачатку 20 ст.

¹ Развитие русского права в первой половине XIX века. Москва, 1994. С. 54.

² Ключевский В.О. История сословий в России. Т.VI. Москва, 1989. С. 225.

У Рэчы Паспалітай да канца 18 ст. склаліся тры саслоўі: шляхта, мяшчане і сяляне. Гэта засведчыла канстытуцыя 3 траўня 1791 г.³ Пасля падзелаў дзяржавы і далучэння тэрыторыі Беларусі, Літвы і правабярэжнай Украіны да Расейскай імперыі гэтыя саслоўі павінны былі ўвайсці на пэўных умовах у склад адпаведных саслоўяў Расеі і карыстацца іх правамі. Адной з першых умоваў было прынясенне прысягі на вернасць імператрыцы. Пры гэтым ад імя прыгонных прысягалі іх уладальнікі.

Дваранства. Сацыяльны, юрыдычны і палітычны статус дваранскага саслоўя Расейскай імперыі ўпершыню ў найбольш поўным выглядзе быў выкладзены Кацярынай II у “Жалованной грамоте дворянству” (1785). Усе пазнейшыя заканадаўчыя акты па гэтаму пытанню ўносілі толькі папраўкі і дапаўненні. Асновай палітычнай і эканамічнай магутнасці дваранства з’яўлялася валоданне не толькі зямлёй, але і прыгоннымі, на што не мелі права іншыя саслоўі. Яно было пазбаўленае ўсялякіх падаткаў, цялесных пакаранняў, магло быць асуджаным толькі роўнымі сабе. Пры Кацярыне II усе саслоўі атрымалі свае ўстановы. Але калі дзейнасць гарадскіх устаноў абмяжоўвалася горадам, а сельскіх – воласцю, то дваранскіх – павятамі і губернямі.

Да органаў кіравання дваранскім саслоўем адносіліся, у першую чаргу, дваранскія сходы, якія збіраліся праз тры гады ў губернях. Яны выбіралі свае прадстаўнічыя органы, абмяркоўвалі патрэбы саслоўя, маглі прымаць рашэнні пра устаўленне спецыяльнага збору дзеля ўтрымання дэпутацкіх сходаў, дваранскіх апекаў і інш. Дваранскія дэпутацкія сходы разглядалі доказы дваранскага паходжання і пацвярджалі дваранства. Нарэшце, трэба адзначыць губернскіх і павятовых “предводителей дворянства” або губернскіх і павятовых маршалкаў (маршалаў).

У залежнасці ад паходжання і ступені заслугаў дваранства з часоў Пятра I падзялялася на патомнае, якое атрымлівалі ў спадчыну, і асабістае (пажышчэвае). На патомнае дваранства распаўсюджваліся ў поўнай меры ўсе прывілеі, якія выдзелілі дваранства ў асобнае саслоўе. У сваю чаргу, у залежнасці ад спосабу набывання “благородства” патомнае дваранства падзялялася на 6 разрадаў: I разрад – узнагароджанае або сапраўднае дваранства; II – вайсковае дваранства; III – дваранства, атрыманае шляхам выслугі на грамадзянскай службе або ў выніку ўзнагароджання расейскім ордэнам; IV – замежныя дваранскія роды; V – тытулаванае дваранства; VI – старажытныя арыстакратычныя роды. Такі падзел быў уведзены ў часы Кацярыны II і з’яўляўся свайго роду ўступкай імкненню знатных родаў аддзяліць сябе ад простага “служылага” дваранства, якое па выказванні дваранскага публіцыста князя М.М.Шчарбатава, “оподлило” вышэйшае саслоўе⁴.

Асабістае дваранства таксама было пазбаўленае цялесных пакаранняў. Яно вызвалялася ад асабістых падаткаў і рэкрутчыны, карысталася перавагамі пры пры-

³ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва, 1980. С. 289-292.

⁴ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Москва, 1979. С. 24, 25.

значэнні на пасады ў дзяржаўнай службе. Аднак асабістыя дваране былі пазбаўленыя магчымасці ўдзельнічаць у жыцці дваранскага саслоўя. Яны не ўносіліся ў дваранскія родавыя кнігі і не мелі права, за некаторымі выключэннямі, валодаць прыгоннымі. Асабістае дваранства перадавалася толькі па шлюбу – ад мужа да жонкі. Дзеці ўжо не лічыліся дваранамі. Маніфестам ад 10 красавіка 1832 г. яны ўключаліся ў склад патомных ганаровых грамадзянаў. З 1854 г. асабістыя дваране нараўне з ганаровымі грамадзянамі запісваліся ў пятую частку гарадской абывацельскай кнігі⁵.

У Рэчы Паспалітай вышэйшым саслоўем была шляхта (*stan szlachecki*). На канец 18 ст. яе налічвалася каля 750 тыс. чал., што складала 7,5% ад агульнай колькасці насельніцтва (каля 10 млн.). Шляхта дзялілася на чатыры катэгорыі: I – поўнапраўная шляхта (землеўласнікі, магнаты і шляхта на дзяржаўнай службе) – 125 тыс. (16,7% ад агульнай колькасці шляхты і 1,25% – ад агульнай колькасці насельніцтва); II – дробныя землеўладальнікі – 300 тыс. (адпаведна – 40% і 3%); III – чыншавая шляхта – 150 тыс. (адпаведна – 20% і 1,5%); IV – шляхта, што знаходзілася на прыватнай службе або ўтрымлівалася з розных неземляробчых заняткаў – 175 тыс. (адпаведна – 23,3% і 1,75%).

Яна перыядычна збіралася на сеймікі, дзе выпрацоўвала і адстойвала свае мясцовыя інтарэсы перад цэнтральнымі ўладамі, выбірала і зацвярджала кандыдатаў на адміністрацыйныя пасады, вызначала памеры добраахвотнага падатка-абкладання. Праз сваіх прадстаўнікоў удзельнічала ў выбранні караля на вальным сойме і магла яму не падпарадкоўвацца шляхам узброеных выступаў (канфедэрацыяў і рокашаў). На сейміках права голасу мелі толькі I і II катэгорыі шляхты⁶, што практычна адхіляла астатнія катэгорыі ад удзелу ў палітычным жыцці.

Шляхецтва, як вышэйшае саслоўе далучаных зямляў, магло атрымаць усе правы і прывілеі, якімі карысталася расейскае дваранства пры ўмове прынясення прысягі на вернасць імператрыцы і пацвярджэння свайго паходжання адпаведнымі дакументамі. Прысяга прыносілася калектыўна ў публічных месцах. Калі ў 1772 г. шэраг магнатаў і прадстаўнікоў шляхты адмовіліся па розных абставінах гэта зрабіць, то іх маёнткі былі ўзятыя ў секвестр. Сярод іх былі Радзівілы (яны страцілі Себеж, Невель, Раманаў і Копысь), Міхал Казімір Агінскі (Круглае, Обаль, Бешанковічы, Чачэрскае староства, Цяцэрын, Лугінавічы і інш.), Аляксандр Міхал Сапега (Чарэю і Дуброўна). Адам Чартарыйскі быў вымушаны прадаць Шклоў, а М. Чартарыйскі страціў Гомельскае староства, Ежы Мнішак – Крычаўскае, Антоні Міхал Пац – Усвяцкае, Леанард Пацей – адно з найвялікшых – Рагачоўскае староства. Сярод буйной шляхты, якая не прысягнула, сустракаюцца прозвішчы Лапацінскага, Ф. Аскеркі, Валовіча і інш.⁷

⁵ Тамсама. С. 35, 36.

⁶ Rostworowski E. Ilu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty // *Кwartalnik Historyczny*. 1987. № 3. S. 31, 34.

⁷ Rychlikowa I. Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772-1831 // *Кwartalnik Historyczny*. 1991. № 3. S. 58, 61, 62.

Нягледзячы на гэта, царскі ўрад імкнуўся дамовіцца з вышэйшым саслоўем. Дараванні канфіскаваных земляў даваліся не толькі рускаму дваранству, але і мясцоваму. І не ўсе ўладанні былі канфіскаваныя, некаторыя з іх пасля секвестру вярнулі ўладальнікам. Так, А. Чартарыйскі атрымаў палову Веліжскага староства, А. М. Сапегу вярнулі Дубровенскае графства, частку скасаваных радзівілаўскіх уладанняў атрымаў літоўскі падканцлер К. Плятэр, які як дэлегат ад полацкай шляхты выказаў свае “верноподданнические” пачуцці Кацярыне II і інш.⁸ На працягу 1795 – пачатку 1796 г. больш 2/3 маёнткаў, узятых у секвестр, былі вернутыя іх уладальнікам⁹.

Пачынаючы з 1772 г., шляхта павінна была прадстаўляць дакументы аб сваім паходжанні. Спачатку яна пацвярджала сваё паходжанне ў земскіх судах, а з 1785 г. – у губернскіх доказавых камісіях. Прадстаўнікі магнатэрыі і сярэдняй шляхты пацвердзілі свае прывілеі, бо мелі адпаведныя дакументы або грошы на іх пошукі. Царскі ўрад непакоіла і незадавальняла становішча дробнай шляхты, што засведчылі прымаемыя ўказы. Новым было таксама тое, што, нягледзячы на пацвярджэнне часткай духоўных асобаў свайго шляхецкага паходжанне, іх усіх адносілі да духоўнага саслоўя.

Асобы, якія пацвердзілі сваё паходжанне, запісваліся ў дваранскія родавыя кнігі. Колькасць шляхты на 1795 г. складала на Віцебшчыне і Магілёўшчыне 24 189 муж., на Меншчыне, Віленшчыне, Гарадзеншчыне і Ковеншчыне – 91 453 муж. Агульная колькасць складала 115 642 муж. (4,9% ад агульнай колькасці насельніцтва былога ВКЛ)¹⁰.

Шляхта былой Рэчы Паспалітай у адрозненне ад дваранства Расейскай імперыі складалася толькі з патомнага дваранства. Аналіз яе структуры па 6 разрадах паказвае перавагу “сапраўднага” (узнагароджанага) дваранства і прадстаўнікоў “древних благородных родов”, самай шматлікай групы сярод усіх патомных дваранаў. На гэтыя катэгорыі прыходзілася, напрыклад, у Менскай губ. – 91,5%, а ў Магілёўскай – звыш 66% дваранаў¹¹.

У новаўтвораных губернях на тэрыторыі Беларусі і Літвы дваранству было дазволена кожныя тры-чатыры гады збіраць сходы, якія у дакументах канца 18 – першай чвэрці 19 ст. традыцыйна зваліся сеймікамі¹². На сейміках абіралі губернскіх і павятовых “предводителей дворянства” (маршалкаў), уласных прадстаўнікоў у саслоўных судах і ўстановы, абмяркоўвалі раскладку земскіх павіннасцяў, вырашалі гаспадарчыя і грамадскія справы мясцовага жыцця.

Палітыка царскага ўраду адносна выбараў у губернскія і павятовыя органы дваранскага самакіравання, суда і паліцыі на працягу часу змянялася. Галоўным

⁸ Тамсама. С. 61.

⁹ Тумилович Т.Н. Дворянство Белоруссии в конце XVIII-первой половине XIX в. Автореферат диссертации... канд. ист. наук. Минск, 1995. С. 12.

¹⁰ Rychlikowa I. Carat wobec polskiej szlachty... S. 59.

¹¹ Тумилович Т.Н. Дворянство Белоруссии... С. 15.

¹² Instrukcja o sejmikach i wrędownaniu z wyborów. Wilno, 1839.

крытэрыем для ўдзелу ў выбарах з’явілася прынясенне прысягі на вернасць і валоданне спадчыннай маёмасцю пэўных памераў. Па прадстаўленню генерал-губернатара З.Чарнышова Сенат указам ад 8 траўня 1773 г. дапусціў да выбараў асобы, якія валодалі не менш чым дзесяццю рэвізскімі душамі. Права абрання на пасаду атрымалі ўладальнікі 20 і болей прыгонных.

У 1805 г. права голасу атрымалі толькі тыя, хто быў старэйшым за 18 гадоў, валодаў нерухомымі маёнткамі, меў не менш за 150 руб. гадавога даходу і 8 дымоў. Фактычна дробная шляхта, якая не мела сваёй зямлі, была выключаная з удзелу ў выбарах¹³. З 1817 г. у Гарадзенскай губ. на працягу трох гадоў дазвалялі ўдзельнічаць у выбарах дваранам, якія страцілі свае дакументы ў часе вайны 1812 г. і не былі запісаныя ў дваранскія кнігі.

Галоўную ролю сярод абраных асобаў адыгрывалі дваранскія маршалкі. На пасадах іх зацвярджаў імператар з ліку двух абраных кандыдатаў. Галоўным іх абавязкам было загадванне справам дваранскай карпарацыі. Аднак прымаючы ўдзел у рабоце шматлікіх губернскіх павятовых камітэтаў і камісій, яны на практыцы пераўтварыліся ў выканаўцаў загадаў мясцовай адміністрацыі. Губернскія ўлады часта ўскладалі на маршалкаў самыя розныя даручэнні, што выклікала незадаволенасць і скаргі з боку апошніх. Праца на гэтых пасадах не аплочвалася, таму на іх звычайна выбіралі заможных памешчыкаў. У розны час, напрыклад, у Гарадзенскай губ. і паветах маршалкамі былі князь Ксаверы Друцкі-Любецкі, граф Казімір Грабоўскі, князь Канстанцін Святаполк-Чатварцінскі, граф Войцэх Пуслоўскі і інш¹⁴.

Асабліва рэзка змяніліся адносіны паміж губернскімі маршалкамі і ўладамі пасля паўстання 1830-1831 г. Г.Стэцкі ўспамінаў, што да паўстання губернскі маршалак практычна не залежаў ад губернатара, а быў яму роўны. І калі губернатар быў адміністратарам правінцыі, то маршалак – абаронцам і апекуном шляхты. Ён мог непасрэдна звяртацца з просьбай аб аўдыенцыі ў імператара. А пасля паўстання маршалак стаўся слугой губернатара і сляпым выканаўцам яго загадаў¹⁵.

Адным з накірункаў палітыкі ўраду было паляпшэнне матэрыяльнага становішча шляхты. Так, 5 чэрвеня 1796 г. па прапанове Екацерынаслаўскага, Вазнясенскага і Таўрычаскага генерал-губернатара князя Платона Зубава Кацярына II падпісала ўказ пра перасяленне чыншавай шляхты на казённых землях генерал-губернатарства¹⁶. У сваім праекце П.Зубаў падкрэсліваў, што чыншавая шляхта, як і ў часы Рэчы Паспалітай, матэрыяльна залежыць ад магнатэрыі, якая патрабавала ад яе галасоў на сейміках. А на тэрыторыі наварасейскіх стэпаў каланісты маглі б быць памежнай вартай. Але перасяленне было прыпыненае Паўлам І.

¹³ Никотин И.А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в возоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1872). Т. 2. Вильно, 1886. С. 354-356.

¹⁴ Ateneum Wileńskie. Wilno, 1924. Cz. II. S. 424, 426-428.

¹⁵ Wspomnienia mojej młodości napisane przez Henryka Olechnowicza Steckiego. Lwów, 1895. S. 127.

¹⁶ Никотин И.А. Столетний период (1772-1872) русского законодательства... С. 2, 5-7.

Асобным указам ад 7/18 сакавіка 1797 г. ён заахвочваў бедную шляхту да службы ў расейскім войску, не выключаючы магчымасці ўступлення ў гвардыю і кавалергардскі корпус¹⁷.

Пры заснаванні Дапаможнага банка для дваранства Павел I загадаў сялян Літоўскай, Менскай, Валынскай і Падольскай губ. прымаць у заклад (50 руб. за кожную рэвізскую душу). А 21 ліпеня 1798 г. імператар дазволіў банку выдаваць памешчыкам гэтых губерняў пазыку не па колькасці душ, а па колькасці даходу з маёнтка. 7 жніўня 1798 г. гэты ўказ быў распаўсюджаны на Беларускаю і Кіеўскую губ.¹⁸

Не абыходзіў гэтае пытанне і Аляксандр I. Так, указам ад 14 лістапада 1824 г. дваранам заходніх губерняў, якія не мелі сялянаў і жадалі займацца гарадскімі промысламі, было дазволена запісвацца ў купцы або браць пасведчанні для мяшчанаў, якія займаліся гандлем. Але, нягледзячы на тое, што многія з дваранаў не мелі сродкаў для існавання, яны не жадалі гандляваць. Магчыма, гэта было звязана са Статутам Вялікага Княства Літоўскага 1588 г., згодна з якім (раздзел 6, арт. 25) шляхціц не мог займацца гандлем пад пагрозай пазбаўлення шляхецтва¹⁹.

Адным з галоўных і балючых пытанняў было дакументальнае пацвярджэнне дробнай шляхтай свайго паходжання. Асабліва яно тычылася чыншавай шляхты, якая магла мець зямлю (без прыгонных) або знаходзіцца на службовых і чыншавых землях. У сувязі з гэтым пры складанні падушных падаткаў або дараванняў яна трапляла ў спісы падатковага насельніцтва.

Згодна з сенацкай пастановай ад 17 жніўня 1800 г. шляхта Кіеўскай, Валынскай, Падольскай, Беларускай, Літоўскай і Курляндскай губ., колькасць якой складала 218 025 чалавек мужчынскага полу, павінна была ў двухгадавы тэрмін (пачынаючы з 1 студзеня 1801 г.) адшукаць доказы ўласнага дваранства. Шляхціцы павінны былі прадстаўляць дакументы мясцовым саслоўным установам і органам улады, якія пасля адпаведнай праверкі зацвярджаліся дваранскімі дэпутацкімі сходамі, а затым накіроўваліся ў Герольдыю ў Пецяўбург для канчатковага вырашэння. Шляхта не спышалася зрабіць гэта ў прызначаны тэрмін, і ёй была прадстаўлена адтэрміноўка да 1 студзеня 1806 г. А па указу ад 20 студзеня 1816 г. уводзіўся новы парадак, паводле якога да канчатковага вырашэння пытання аб прыналежнасці да шляхты ўсе прэтэндэнты павінны былі плаціць падаткі²⁰.

Згодна з апошнім указам рэвізскія камісіі ў Магілёўскай і Віцебскай губернях правялі праверку стану шляхты. Вынікі праверкі прадстаўлены ў табліцы 1.

¹⁷ Żytkowicz L. Rządy Repnina na Litwie w 1794-1797. Wilno, 1938. S. 295, 296.

¹⁸ Жукович П. Западная Россия в царствование императора Павла // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIV. Т. 2. Август 1916. С. 225.

¹⁹ Расейскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). Ф. 1266, воп. 1, адз. 8, арк. 16.

²⁰ Туміловіч Г.М. Палітыка царызму ў адносінах да дробнай шляхты Беларусі ў канцы XVIII-першай палове XIX ст. // Нацыянальная палітыка расійскага самадзяржаўя на Беларусі ў канцы XVIII-пачатку XIX стагоддзя. Мінск, 1995. С. 116-120.

Табліца 1.

*Дадзеныя рэвізскіх камісій па праверцы стану шляхты
Магілёўскай і Віцебскай губ. 1816 г. (у душах муж. полу).*

	Магілёўская	Віцебская (6 павеатаў)
Усяго шляхты	13837	3044
Прадставілі доказы на дваранства, зацверджаныя ў Герольдыі	8324	1063
Пацвердзілі дваранства ў губернях	424	19
Прадставілі доказы на разгляд дваранскага дэпутацкага сходу	2764	1579
Называлі сябе дваранамі, але доказаў не прадставілі	1040	90
Знаходзіліся ў “поголовным окладе”	21	
Незацверджаныя ў дваранстве, прыбылі з іншых губерняў	435	
Паказаныя сярод дваранскіх прозвішчаў, але ў дваранстве не значацца	417	
Знаходзіліся ў “поголовном окладе”, але чакалі рашэння Герольдыі	271	
Пацвердзілі дваранства, але яшчэ знаходзіліся ў “окладе”	65	
Прыбылі з-за мяжы	91	
Мелі толькі касцёльныя метрыкі аб дваранскім паходжанні		207
Не былі зацверджаныя ў дваранстве дваранскімі дэпутацкімі сходамі		127

Крыніца:

*Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ) ў Менску. Ф.1297, воп.1, ад.з. 5174,
арк. 22, 23 адв.*

Акрамя таго, у выніку шостага рэвізіі 1811 г. высветлілася, што да дваранскага саслоўя прыпісалася каля 200 тыс. чалавек, сярод якіх былі мяшчане, дваравыя, адстаўныя салдаты, людзі “невядомых саслоўяў” з беларуска-літоўскіх губерняў. Ім удалося прыпісацца да дваранства дзякуючы таму, што яны былі каталікамі або ўніятамі і размаўлялі па-польску. І гэта ў той час, абураўся міністр фінансаў граф Гур’еў, калі ў гэтых жа губернях ёсць людзі, якія пацвердзілі сваё паходжанне, але плацяць падаткі ў казну. Таму пры правядзенні новай рэвізіі, згодна з указам Сенату ад 20 студзеня 1816 г., камісіі павінны былі пакідаць у дваранстве толькі тых, хто быў запісаны ў саслоўе ў 1795 г., а іншым неабходна было дакументальна пацвердзіць сваё дваранскае паходжанне.

Указ ад 23 жніўня 1817 г. ізноў нагадаў губернскім уладам пра неабходнасць хутчэйшага разбору чыншавай шляхты. Губернскае кіраўніцтва імкнулася паско-

рыць выкананне гэтага ўказа, але ў 1823 г. Віцебскі, Магілёўскі і Смаленскі генерал-губернатар князь М.Хаванскі быў вымушаны адзначыць, што губернскія і павятовыя маршалкі не ведаюць дакладнай колькасці шляхты. Паводле яго меркавання, на працягу 1816 – 1819 г. у некаторых паветах праверку праходзіла толькі чыншавая шляхта. Іншыя наогул не прадстаўлялі дакументаў²¹.

15 студзеня 1824 г. быў зацверджаны ўказ пра вайсковую службу шляхты. Князь М.Хаванскі прапанаваў умоўна падзяліць усю шляхту на тры класы. Да першага маглі належаць асобы, дваранства якіх было пацверджанае Герольдыяй. Да другога – зацверджаныя земскімі судамі і прызнаныя дваранскім сходам ў якасці сапраўдных дваран. Для гэтых класаў была прызнаная неабходнай абавязковая вайсковая служба тэрмінам не менш, чым 6 гадоў. Для трэцяга класа, у які ўваходзілі асобы, што не прадставілі доказаў дваранства, быў вызначаны больш працяглы тэрмін у 8-9 гадоў службы.

8 чэрвеня 1826 г. быў вызначаны тэрмін і парадак падаткаабкладання асобаў, якія не былі запісаныя да шляхты да 1795 г. Згодна з указамі ад 11 сакавіка 1828 г., 11 ліпеня 1828 г. і 14 траўня 1830 г. чыншавая і ваколічная шляхта павінны былі плаціць падаткі з дымаў, а не з душаў. Тыя, хто наогул не прадставіў дакументаў маглі выбраць для себе род заняткаў сярод падатковых станаў насельніцтва²².

Паўстанне 1830 – 1831 г. выклікала рэзкую перамену палітычнага курса царскага ўраду ў Беларусі, Літве і Прабоўярэжнай Украіне. Пераканаўшыся ў палітычнай ненадзейнасці шляхты, урад Мікалая I зрабіў стаўку на поўную ўніфікацыю 9 заходніх губерняў з цэнтральнай Расеяй, г.зн. на іх русіфікацыю, як адзіную гарантыю ўтрымання гэтай тэрыторыі ў складзе імперыі. Пра гэтыя змены сведчыў указ ад 19 кастрычніка 1831 г. “О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего рода людей”, які вызначыў адрозненне паміж тымі, хто даказаў свае правы на дваранства і “асобамі, што называюць сябе шляхтаю”. Першыя мелі ўсе правы расейскага дваранства, а другія былі падзеленыя на “сельскіх і гарадскіх абывацеляў” або “аднадворцаў” і “грамадзянаў”. У сваю чаргу яны падзяляліся на “аседлых” (мелі сваю зямлю або арэндавалі яе) і “неаседлых” (працуючыя па найму і пазбаўленыя сродкаў вытворчасці). Але, нягледзячы на тое, што яны пераходзілі ў іншыя саслоўі, іх не пазбаўлялі права “шукаць дваранства асабіста”²³.

30 кастрычніка 1831 г. у “заходніх губернях” усім “прысутным месцам” і службовым асобам было загадана называцца так жа, як і ў вялікарускіх губернях. У 1832 г. былі скасаваныя пасады падкаморыяў, каморнікаў і возных. Пасля гэтага ў адносінах да дваранства гэтых губерняў былі прынятыя некаторыя абмежаванні, якія тычыліся права ўдзельнічаць у выбарах на пасады паліцэйскіх і судовых чыноўнікаў²⁴.

²¹ Rychlikowa I. Carat wobec polskiej szlachty... S. 77, 78.

²² Туміловіч Г.М. Палітыка царызму ў адносінах да дробнай шляхты... С. 120, 121.

²³ Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. VI. Санкт-Петербург, 1833. С. 134-138.

²⁴ Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. Санкт-Петербург, 1870. С. 488.

Указ ад 11 лістапада 1832 г. загадваў “былую шляхту” падзяліць на тры катэгорыі ў адпаведнасці з маёмасным станам. Да першай былі аднесеныя дваране, якія валодалі населенымі маёнткамі або прыгоннымі без зямлі. Факт пацвярджэння або непацвярджэння іх дваранства істотнай ролі не адыгрываў. Да другой – асобы, якія не валодалі ні прыгоннымі, ні населенымі землямі, але іх дваранства было пацверджанае дваранскімі сходамі. У трэцюю катэгорыю ўваходзілі не зацверджаныя і безмаёмасныя асобы. Прадстаўнікі першай катэгорыі вызваліліся ад вайскавай службы і ад падымных падаткаў, другой – вызваліліся ад гэтых абавязкаў да разгляду іх справаў Герольдыяй. Трэцяя катэгорыя павінна была іх выконваць. Сенацкі ўказ ад 25 ліпеня 1833 г. прадугледжваў двухгадовы тэрмін прадстаўлення доказаў на дваранства для асобаў першай катэгорыі. У выпадку непрадстаўлення яны павінны былі ўвайсці ў склад аднадворцаў або грамадзян²⁵.

Па звестках Міністэрства фінансаў у беларуска-літоўскіх губернях у 1831 г. налічвалася 104 829 “шляхецкіх душ” мужчынскага пола. Па губернях сітуацыя выглядала наступным чынам: Віленская – 26 434, Віцебская – 10 000, Гарадзенская – 9073, Менская – 32 643, Магілёўская – 26 689 душ муж. полу²⁶.

Па загаду Віленскага генерал-губернатара Мікалая Даўгарукава губернскія маршалкі ў 1833 г. прыслалі справаздачы, у якіх наведамлялі пра колькасць дэкрэтаў аб шляхецтве, выдадзеных шляхце за перыяд з 1798 па 1 красавіка 1833 г.

Табліца 2.

Колькасць дэкрэтаў аб пацвярджэнні шляхецтва, выдадзеных за перыяд з 1798 па 1 красавіка 1833 г. у Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губ. 1833 г.

	Колькасць дэкрэтаў			Усяго
	адпраўленыя ў Герольдыю	неадпраўленыя ў Герольдыю		
	зацверджаныя	адхіленыя	неразгледжаныя	
<i>Губерні</i>				
Віленская	84	191	95	9666
Гарадзенская	42	28	109	2379
Менская	105	45	277	4118
Усяго	231	264	481	16163

Крыніца:

Sikorska-Kulesza J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku. Warszawa, 1995. S. 20.

У студзені 1840 г. віцебскі губернатар наведамляў міністру ўнутраных справаў пра становішча дваранства Віцебскай губ., колькасць якога складала 13 432 мужчын і 12 325 жанчын. Ён выдзяляў вышэйшае кола дваранства, якое мела

²⁵ Туміловіч Г.М. Палітыка царызму ў адносінах да дробнай шляхты... С. 124.

²⁶ РДГА. Ф. 1266, воп. 8, адз. 8, арк. 22, 22 адв.

адуканню на еўрапейскім узроўні; сярэдняе дваранства, таксама адукаванае; і самую шматлікую частку, што складалася з былой шляхты, дробных чыноўнікаў, якія нядаўна атрымалі асабістае дваранства і людзей, якія шукалі доказы дваранскага паходжання. Па меркаванні аўтара ліста, менавіта гэтая частка была “одним из главнейших источников бедности края, ибо люди эти при общей почти безнравственности и полном невежестве составляют особый класс, который для приобретения выгод не пренебрегает самым последним ремеслом <...> Большая часть дворянства, будучи польского происхождения, сохраняет свою нацию и как бы чуждается всего русского”²⁷.

Царскія ўлады імкнуліся перавесці тых, хто не прадставіў неабходных дакументаў у катэгорыю падатных саслоўяў. Па ўказу ад 23 студзеня 1847 г. аднадворцам заходніх губерняў было забаронена валодаць населенымі землямі або прыгоннымі без зямлі. Указам ад 17 сакавіка 1847 г. тых, хто не прадставіў дакументаў да 1 чэрвеня 1848 г., павінны былі запісаць ў разрад дзяржаўных сялян. І, нарэшце, па указу ад 1 жніўня 1847 г. усе асобы, не зацверджаныя ў дваранстве, абкладаліся падаткамі²⁸.

Уладам не падабалася, што дваранства заходніх губерняў ухілялася ад дзяржаўнай службы, аддаючы перавагу службе “па выбарам”. У 1835 г. было вырашана, што тыя, хто не праслужыў 10 гадоў на дзяржаўнай службе, не маюць права службы “па выбарам”, за выключэннем тых, хто займаў выбарчую пасаду ўжо два тэрміны (6 гадоў)²⁹. А паводле указу ад 21 красавіка 1852 г. дваране пасля дасягнення 18 гадоў павінны былі паступаць на ваенную або грамадзянскую службу. Па указу ад 20 жніўня 1852 г. на ваенную службу маглі прымаць бедных дваран з беларуска-літоўскіх губерняў³⁰.

Спецыфічным для Беларусі было таксама вызначэнне саслоўнай прыналежнасці татарскага народу. У пачатку 19 ст. татары не мелі афіцыйных дакументаў аб дваранскім паходжанні. Але яны сябе адносілі да шляхецкага стану. Так, памочнік гарадзенскага губернскага засядацеля І. Мурза Туган-Бараноўскі ў прашэнні на імя Літоўскага ваеннага губернагара генерала Аляксандра Рымскага-Корсакава (24 жніўня 1817 г.) пісаў, што “татарскі народ у Літве са старажытных часоў за вайсковыя заслугі польскаму каралю здабыў ва ўзнагароду даравання дваранам прывілеі”, і што “татарскі народ роўны ў правах з польскімі дваранамі”. Нягледзячы на гэта, гарадзенскі дваранскі сход не прымаў ад іх на разгляд дакументы пра дваранскае паходжанне, маючы намер пазбавіць іх права ўдзельнічаць у будучых дваранскіх выбарах”. Да прашэння быў прыкладзены прывілеі Аўгуста II ад 12 траўня 1698 г.³¹

²⁷ Белоруссия в эпоху феодализма. Т. 3. Минск, 1961. С. 249-250.

²⁸ Туміловіч Г.М. Палітыка царызму ў адносінах да дробнай шляхты... С. 125, 126.

²⁹ Романович-Славатинский А. Дворянство в России... С. 489.

³⁰ Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў (ЛДГА). Ф. 571, воп. 1, ад.з. 244, арк. 2; ф. 378, воп. 21, а/п, ад.з. 1, арк. 12.

³¹ Нацыянальны гістарычны архіў (НГАБ) у Гародні. Ф. 1, воп. 1, ад.з. 1056, арк. 3.

Тым не менш, татары былі дапушчаны да ўдзелу у дваранскіх выбарах у Вільні (1804) і ў Гародні (1810). Роўнасць перад законам перакрэсліла адрозненні ў веравызнанні. Татары-мусульмане разам з каталікамі паставілі свае подпісы пад прысягай. Толькі ў 1824 г. губернскае ўлады звярнулі ўвагу, што мусульмане падпісваюць прысягу ў каталіцкім касцёле. Гарадзенскі губернскі маршалак князь Канстанцін Чатварцінскі апраўдваўся тым, што ў прадпісаным абрадзе для правядзення дваранскіх выбараў не прадугледжаныя правілы, “каб татары, маючыя галасы ў дваранскіх сходах, прыводзіліся да прысягі па магаметанскаму абраду ў мячэці або у прысутнасці муллы”. У выніку ўмяшальніцтва ўладаў было загадана “впредь татар приводит к присяге на Алькоране”³².

Урад нават аддаваў некаторую перавагу татарам-дваранам заходніх губерняў. Так, 25 чэрвеня 1840 г. Сенат дазволіў ім валодаць населенымі маёнткамі і прыгоннымі і браць ва ўслужэнне хрысціян, што было забароненае ўсім іншым дваранам-нехрысціянам³³.

У першай палове 19 ст. царскі ўрад прыняў шэраг указаў, якімі рэгламентавалася становішча шляхты заходніх губерняў. Да моманту канчатковага доказу яна падлягала падаткаабкладанню і не мела права змяняць месца свайго жыхарства. Гэта выклікала адпаведную рэакцыю з боку шляхты, якая пачала скардзіцца ў розныя інстанцыі. Звароты і скаргі дастаткова ўважліва разглядаліся, і ўрад ішоў на капраміс, напрыклад, пастаяна пераносіліся тэрміны па доказу дваранства.

На працягу 20-х г. Герольдыя пры разглядзе справаў аб зацвярджэнні розных асобаў у дваранстве адхіліла шмат дакументаў, прадстаўленых дэпутацкімі сходамі, па падазрэнню ў падробцы. Пратэсты магільёўскага і віленскага губернскіх маршалкаў на дзеянні Герольдыі разглядаліся ў 1828 г. у Дзяржаўным Савеце. На яго пасяджэнні прынялі рашэнне: “Внушить претендующим маршалкам через губернские правления, дабы состоящие в ведомстве их депутатские собрания следовали точному изложенных правил разуму”³⁴. У лютым 1828 г. быў выдадзены ўказ, які патрабаваў узмацнення кантролю і жорсткага пакарання віноўных у падробцы дакументаў у заходніх губернях³⁵. Але ў 1833 г. ізноў былі знойдзеныя фальшывыя дакументы.

19 снежня 1833 г. былі заснаваны асобныя камісіі для праверкі актавых і метрычных кніг у заходніх губернях. Іх было тры: адна – для Віленскай, Гарадзен-

³² Байрашаускайте Т. Литовские татары в дворянских собраниях XIX века // Исламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемаадносіны з беларускай і іншымі культурамі. Ч. 1. Мінск, 1996. С. 136.

³³ Рубинштейн С.Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниях Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892. Вильна, 1894. С. 494.

³⁴ Подложные документы и фальшивые в Западном крае // Вестник Западной России. Т. IV. Вильно, 1868. С. 88, 89.

³⁵ Касмылёў В. Шляхецкая годнасць – за тры рублі серабром // Беларуская мінуўшчына. 1998. № 1. С. 42.

скай губ. і Беластоцкай вобл.; другая – для Магілёўскай, Віцебскай і Менскай губ.; трэцяя – для Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губ. Камісіі працавалі даволі інтэнсіўна. У чэрвені 1835 г. камісія для Віцебскай, Магілёўскай і Менскай губ. паведаміла міністру юстыцыі, што апрацавана 5 124 актавых і 2 832 метрычныя кнігі³⁶. Пры разглядзе актавых кніг у некаторых павятовых судах і ў Віцебскай грамадзянскай палатце былі знойдзеныя падрабленыя акты розных каралеўскіх прывілеяў, метрык і іншых дакументаў. У полацкім архіве была знойдзеная значная колькасць дакументаў, укладзеных у старажытныя акты ў выглядзе копій і выпісак з іншых актаў. Напісаныя яны былі на новай паперы і сучаснай мовай. Акрамя таго, камісія знайшла ў некаторых кнігах прыклееныя і прышытыя аркушы, падчысткі, перапраўкі, прыпіскі паміж радкамі.

24 лістапада 1834 г. Сенат загадаў Віцебскаму, Смаленскаму і Магілёўскаму генерал-губернатару і Менскаму грамадзянскаму губернатару паведаміць дваранскім сходам “пра непарадкі” ў актавых і метрычных кнігах. А кансісторыі павінны былі адзначаць у выпісах, якія запісы ў метрычных кнігах ім здаюцца падазронымі. Указам Сенату ад 7 красавіка 1836 г. гэтакія правіла распаўсюджвалася і на выпісы з актаў павятовых судаў і грамадзянскіх палатаў³⁷.

Праверкі працягваліся да снежня 1851, калі было загадана спыніць дзейнасць камісій, а 2 красавіка 1852 г. быў выдадзены ўказ аб заснаванні замест іх цэнтральных архіваў³⁸. Але, як і раней, актывыя і метрычныя кнігі ўяўлялі вялікую спакусу для фальсіфікатараў дакументаў.

Духавенства. Духоўнае саслоўе у Расейскай імперыі фармавалася з прыходскага духавенства і яго нашчадкаў. Магчымасць свабоднага выбару прафесіі для апошніх была моцна абмежаванай. Уступіць у гэтакія саслоўе або пакінуць яго было вельмі складана, бо ўсё вырашалася на дзяржаўным узроўні. Духавенства імкнулася рыхтаваць уласных сыноў у свае пераемнікі, каб потым пры добрых узаемаадносінах са сваім прыходам дабіцца згоды на іх абранне. Епархіяльныя архіерэі, каб зберагчы сацыяльную раўнавагу ўнутры духоўнага саслоўя, падтрымлівалі шлюбы кандыдатаў на вакантныя пасады з дачкамі духоўных асобаў. Толькі ўказ ад 22 мая 1867 г. адмяніў парадак спадчыннасці і замкнёнасці духоўнага саслоўя³⁹.

Духавенства падзялялася па веравызнаннях. Акрамя таго вылучалася вышэйшае духавенства, прыходскае і царкоўнаслужыцелі, а таксама – белае і чорнае (манаскае). Адносіны паміж іерархіяй і прыходскім духавенствам аказваліся ва ўсё большай залежнасці ад дзяржаўнага заканадаўства. Крыніцамі даходаў прыходскага духавенства ў 18 ст. былі платы за трэбы, добраахвотныя ахвяраванні прыхажанаў, субсідыі ад дзяржавы натурай або грашыма, даходы з царкоўных земляў. Толькі пры Мікалае I у сувязі з пытаннем пра зямельныя надзелы прыхо-

³⁶ Тамсама. С. 42.

³⁷ РДГА. Ф. 1343, воп. 57, адз. 203, арк. 2, 3, 45.

³⁸ Тамсама. Адз. 321, арк. 2, 2 адв., 13, 13 адв.

³⁹ История русской церкви. Книга 8. Часть 1. Москва, 1996. С. 327.

даў і дзякуючы асобным дадаткам са скарбу да бюджэта Св.Сінода пачалі пераходзіць да рэалізацыі ідэі аб дзяржаўным жалаванні духавенству⁴⁰.

Пазіцыя ўраду ў адносінах да духавенства пачала змяняцца ўжо пры Кацярыне II. Свецкія суды атрымалі загад не ўмешвацца ў духоўныя справы. З 1791 г. па загаду Сенату ў епархіі пачалі прызначаць пастаянных дэпутатаў, якія аказвалі дапамогу духавенству ў свецкіх судах. Указам ад 6 снежня 1796 г. Павел I паспрабаваў узвысіць годнасць духавенства як саслоўя. Пры ім былі адмененыя цялесныя пакаранні дваранства і купецтва, а па хадайніцтву Св.Сінода гэтае рашэнне было распаўсюджанае і на асобы духоўнага звання. Замест гэтага ўводзіліся такія меры як пазбаўленне сана і пажыццёвая ссылка на катаржныя работы. У 1797 г. Павел I вызваліў духоўнае саслоўе ад паліцэйскіх збораў. Але ў 1800 г. былі адноўленыя цялесныя пакаранні для дваранаў, купецтва і пазбаўленых сана святароў.

Указ Аляксандра I ад 22 траўня 1801 г. ізноў адмяняў цялесныя пакаранні святароў. У 1808 г. адмена распаўсюдзілася на іх жонак, а ў 1811 г. – на манахаў, якія не мелі свяшчэнніцкага сана. У 1804 г. духавенства было вызваленае ад зямельнага падатку і яму дазволілі набываць незаселеныя землі, а прадстаўнікам духавенства, якія мелі дваранскае паходжанне, было дазволена набываць землі разам з сялянамі. 1821 г. прынёс духавенству канчатковае вызваленне ад ваенных пастояў і паліцэйскіх збораў, за выключэннем збораў на будаўніцтва мастоў і асвятленне вуліц. Па ўказу 1818 г. духавенства падлягала кампетэнцыі свецкага суда толькі на дзяржаўным узроўні.

Кадыфікацыя законаў пры Мікалае I дала пералік правоў і абавязкаў духавенства. Звод законаў 1832 г. забяспечыў белама духавенству вызваленне ад падушнага падатку; ад вайсковай службы; ад ваенных пастояў, ад цялесных пакаранняў; права набыцця зямлі ў гарадах і вёсках; а пры ўмове прыналежнасці да дваранскага саслоўя права набыцця заселеных земляў (да 1861 г.)⁴¹.

На тэрыторыі Беларусі і Літвы знаходзілася духавенства як хрысціянскіх (каталіцкае, праваслаўнае, уніяцкае, рэфармацкае (або кальвінісцкае), лютэранскае і стараверскае), так і нехрысціянскіх (іўдзейскае і мусульманскае) канфесій. З уваходжаннем Беларусі ў склад Расейскай імперыі яно трапляла пад агульнарасейскае заканадаўства пры ўмове прынясення прысягі на вернасць імператрыцы. Урадавая палітыка ўлічвала своеасабліваць краю, а менавіта нешматлікасць праваслаўнай канфесіі, моцны ўплыў каталіцкага духавенства ў розных галінах грамадскага жыцця і складаная адносіны паміж духавенствам розных канфесій. Спецыфіка беларуска-літоўскіх земляў заключалася таксама і ў тым, што вышэйшае праваслаўнае, каталіцкае і уніяцкае духавенства належала ў асноўным да дваранскага саслоўя. Да яго ж адносілася каталіцкае і мусульманскае, значная частка праваслаўнага, уніяцкага і рэфармацкага прыходскага духавенства. Апроч таго,

⁴⁰ Тамсама. С. 360, 361.

⁴¹ Тамсама. С. 344-347.

лютэранскія пастары атрымлівалі правы асабістага дваранства. Рабінам надаваліся правы купцоў і гільдыі.

Асаблівасцю ўрадавай палітыкі на беларускіх землях было і тое, што ўводзячы штаты для прыходаў і класы для архіерэйскіх дамоў і манастыроў, царскі ўрад не праводзіў тут секулярызацыю царкоўных земляў да указаў 1841 – 1842 г., а ў шэрагу выпадкаў аказваў нават матэрыяльную дапамогу духавенству.

Агульную колькасць духавенства розных канфесій па прычыне недакладнасці статыстыкі таго часу і несупадзення межаў губерняў з епархіямі падлічыць складана. Акрамя таго, статыстычныя звесткі часта датычылі розных груп духавенства. Напрыклад, падлічвалася колькасць усяго саслоўя (духавенства і іх сем’і) або колькасць святароў і царкоўнаслужыцеляў. Але і ў першым, і ў другім выпадках іх аднолькава называлі “духавенствам”. Пры гэтым не заўсёды ўключалі ў яго склад манахаў.

У беларуска-літоўскіх губернях на 1851 г. колькасць праваслаўнага духавенства разам з сем’ямі складала каля 12,5 тыс. чал.⁴² Колькасць каталіцкага духавенства змянялася наступным чынам: у 1804 г. у трох каталіцкіх епархіях (Магілёўскай, Менскай і Віленскай) налічвалася прыходскага духавенства 246 чал., манахаў – 2 178 і манахінь – 444; у 1851 г. у Віцебскай, Гарадзенскай, Менскай і Магілёўскай губ. налічвалася ксяндзоў і манахаў 843 чал.⁴³ У 1822 г. у трох уніяцкіх епархіях (Віленскай, Берасцейскай і Полацкай) было 1 625 святароў і 445 манахаў, а ў 1838 г. у Беларускай і Літоўскай уніяцкіх епархіях налічвалася 1 504 асобаў белага духавенства, 228 манахаў і 1 464 прычотніка⁴⁴. У 1851 г. у Віцебскай, Гарадзенскай, Менскай і Магілёўскай губ. пражывала 28 прадстаўнікоў пратэстанцкага духавенства (12 лютэранскіх і 16 рэфармацкіх)⁴⁵.

Сярод розных стараверскіх накірункаў духавенства мелі толькі папоўцы і адзінаверцы, якія прызнавалі іерахію праваслаўнай царквы. Папоўцам дазвалялася правіламі ад 26 сакавіка 1822 г. пакідаць у сябе беглых папоў, калі тыя да ўцёкаў не зрабілі крымінальных учынкаў. У 1832 г. гэтыя правілы былі адмененыя. З’явіўся загад, што “если до сведения правительства дойдет о вновь бежавшем к раскольникам попе, то такового возвращать в распоряжение епархиального начальства”⁴⁶. Указам ад 24 снежня 1835 г. за беглымі папамі і манахамі ўстанаўліваўся сакрэтны нагляд. 5 траўня 1839 г. было забаронена называць беглых папоў святарамі⁴⁷. У 1853 г. міністр унутраных справаў атрымаў загад пра закрыццё стараверскіх скітоў⁴⁸.

⁴² Кеппен П. Девятая ревизия о числе жителей в России в 1851 г. Санкт-Петербург, 1857. С. 28, 40, 83, 85; ЛДГА. Ф. 388, воп. 1, адз. 136, арк. 2 адв.

⁴³ Kumor B. Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej. 1772-1918. Lublin, 1980. S. 196; Кеппен П. Девятая ревизия... С. 28, 40, 83, 85.

⁴⁴ Бобровский П.О. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. Санкт-Петербург, 1890. С.125; РДГА. Ф. 797, воп. 87, адз. 181, арк. 19.

⁴⁵ Кеппен П. Девятая ревизия... С. 28, 40, 83, 85.

⁴⁶ Собрание постановлений по части раскола. Санкт-Петербург, 1875. С. 68.

⁴⁷ Собрание постановлений по части раскола. С. 260.

⁴⁸ История русской церкви... С. 147.

Правядзенне палітыкі нівеліравання матэрыяльнага становішча духавенства розных канфесій асабліва паўплывала на каталіцкае духавенства, якое было самым багатым у краі. Напрыклад, у 1839 – 1840 г. яно валодала забяспечанымі капіталамі на суму 4 523 404 руб. срэбрам і незабяспечанымі на суму 636 020 руб. срэбрам. Апроч таго, прыходскае духавенства мела каля 30 993 душ муж. полу прыгонных сялян, а манаскае – 101 715 (усяго 132 708 душ). Колькасць зямлі ў маёнтках вышэйшага і манаскага духавенства складала каля 425 108 дзес. 1 395 1/2 саж., у прыходскага – каля 2 212 207 дзес. (усяго каля 646 315 дзес. 1 395 1/2 саж.). Маёнткі вышэйшага і манаскага каталіцкага духавенства прынеслі гадавога даходу каля 426 915 руб. срэбрам, а маёнткі прыходскага духавенства – 126 512 руб. срэбрам (усяго 553 427 руб. срэбрам)⁴⁹.

Згодна з указам 1842 г., якім пачала праводзіцца секулярызацыя духоўных маёмасцяў у заходніх губернях, каталіцкім касцёлам дазвалялася мець 33 дзес. зямлі, а кляштарам – 150 дзес. Усе прыходскія касцёлы ў залежнасці ад колькасці прыхажан падзяляліся на пяць класаў. Касцёлам першага класа штогод адпускалася па 600 руб., другога – 500, трэцяга – 400, чацвёртага – 275, пятага – 230. Кляштары былі падзяляныя на тры класы. На іх утрыманне выдзялялася: мужчынскім кляштарам I класа (з колькасцю манахаў 22 чал.) – 3 185 руб., II класа (16 манахаў) – 2 220 руб., III класа (13 манахаў) – 1 540 руб.; жаночым – I класа (19 манахін) – 2 765 руб., II класа (16 манахін) – 2 155 руб., III класа (11 манахін) – 1 455 руб.⁵⁰

Праваслаўны прычт таксама атрымліваў 33 дзес. зямлі. Але пры ўвядзенні новых класаў (усяго VII) у прыходзе I класа (ад 2 да 3 тыс. прыхажан) праваслаўны святар атрымліваў 180 руб. срэбрам у год, дыякан – 80, дзяк – 40, панамар – 32. У прыходзе апошняга VII класа (ад 100 да 300 прыхажан) святар атрымліваў 100 руб., дзяк – 40. Так што ў параўнанні з каталіцкім духавенствам, праваслаўнае атрымлівала менш. Гэта было звязана з тым, што на штатнае жалаванне ішоў працэнт з маёнткаў узятых у казну, і каталіцкае духавенства, хаця і панесла значныя страты, усё ж было лепей забяспечаным.

Удзел каталіцкага і уніяцкага духавенства ў паўстанні 1830 – 1831 г. прывёў да скасавання шэрагу каталіцкіх і уніяцкіх кляштараў і значна паскорыў вырашэнне лёсу уніяцкай царквы. Былі скасаваны 2/3 базіліянскіх кляштараў. Толькі ў 1832 г. у “заходніх губернях” былі зачыненыя 199 каталіцкіх кляштараў. Гэты працэс працягваўся ў 40-50-я гады. Адначасова ўрад дазволіў (указ ад 27 снежня 1839 г.) уступаць у белае каталіцкае духавенства прадстаўнікам падатнага стану, у т.л. і аднадворцам, якія павінны былі разлічыцца з памешчыкамі і мясцовай палатай дзяржаўных маёмасцяў⁵¹. У 1842 г. была абмежаваная колькасць каталіцкіх кляштараў, падзеленых на штатныя і заштатныя. Першых налічвалася 50, а заштатныя існавалі часова і павінны былі быць скасаваныя, калі ў іх заставалася менш 8 манахаў.

⁴⁹ РДГА. Ф. 821, воп. 150, адз. 202, арк. 4 адв.-5 адв.

⁵⁰ Тамсама. Арк. 11-12 адв.

⁵¹ НГАБ у Менску. Ф. 136, воп. 1, адз. 14521, арк. 2.

Правы і абавязкі нешматлікага пратэстанцкага духавенства знайшлі адлюстраванне ў зацверджаным 28 снежня 1832 г. статуце евангелісцка-лютэранскай царквы ў Расейскай імперыі. Яе вышэйшым органам з’яўлялася генеральная кансісторыя ў Пецяярбургу. У 1842 г. населеныя маёнткі рэфармацкай царквы былі ўзятыя ў казну. А згодна з указам ад 18 чэрвеня 1853 г., лютэранскае духавенства выключалася з дзяржаўных расходаў і павінна было атрымліваць жалаванне ад свайго духоўнага ведамства⁵².

Адукацыя прыходскага і манаскага праваслаўнага і уніяцкага духавенства таксама была адным з аспектаў палітыкі ўраду. Яе ўзровень заставаўся даволі нізкім. Звычайна ў фармулярных спісах адзначалася, што “обучался дома языкам польскаму и русскому” або “обучался грамоте дома”⁵³. 26 чэрвеня 1808 г. камітэт па ўдасканаленню духоўных вучылішчаў прадставіў Аляксандру I праект “Начертание правил об образовании духовных училищ”, які і быў зацверджаны. Згодна з ім кожная епархія павінна была мець 1 семінарыю, 10 духоўных вучылішчаў і да 30 прыходскіх школ⁵⁴. Для падрыхтоўкі кадраў праваслаўнага духавенства не хапала дзвюх існуючых праваслаўных семінарыяў у Магілёве і Менску. Але толькі ў 1839 г. у праваслаўнае ведамства перайшлі дзве уніяцкія семінарыі ў Полацку і Жыровічах.

У 1828 г. уніяцкі мітрапаліт Іасафат Булгак прасіў дазволу Мікалая I на закрыццё шэрагу уніяцкіх кляшгараў у Беларусі, Літве і на Валыні. Пры гэтым планавалася выкарыстаць іх памяшканні дзеля адкрыцця семінарыі і павятовых вучылішчаў для падрыхтоўкі уніяцкага прыходскага духавенства⁵⁵.

А вось каталіцкае духавенства рыхтавалі ў семінарыях Магілёва, Менска, Беластока, Берасця, Краслаўца, Вільні, Глукшты. Але, калі колькасць праваслаўных навучальных устаноў павялічылася ў канцы вызначанага перыяду, то колькасць каталіцкіх зменшылася да двух. І калі раней каталіцкае і уніяцкае духавенства магло атрымаць вышэйшую адукацыю ў Рыме, Полацкай езуіцкай акадэміі або Галоўнай каталіцкай семінарыі пры Віленскім універсітэце, то да 1860 г. вышэйшую адукацыю каталіцкае духавенства магло атрымаць толькі ў рымска-каталіцкай акадэміі, якая была пераведзеная ў Пецяярбург. За межамі беларуска-літоўскіх губерняў рыхтавалі таксама вышэйшае праваслаўнае і пратэстанцкае духавенства.

Пры Мікалае I былі адчыненыя саслоўныя школы для дочак духоўных асобаў. Жаночыя школы, якія пачалі адчыняцца, часткова ўтрымліваліся за кошт епархіяльнага папачыцельства, і прызначаліся, галоўным чынам, для сіротаў з сем’яў духавенства. У 1842 г. Мікалай I дазволіў прымаць выпускнікоў семінарыі на дзяржаўную службу. Былі адмененыя абмежаванні, згодна з якімі выпускнік, які не належаў да духоўнага звання, мог разлічваць толькі на месца ў “ведомстве православного исповедания” (у якасці чыноўнікаў кансісторыі або выкладчыкаў

⁵² РДГА. Ф. 821, воп. 5, ад.з. 615, арк. 57.

⁵³ НГАБ у Менску. Ф. 2311, воп. 1, ад.з. 11, арк. 2 адв.

⁵⁴ История русской церкви ... С. 420.

⁵⁵ Тамсама. С. 62.

семінарыі). Лішак навучэнцаў у духоўных вучэбных установах прымусіў Св.Сінод у 1850 г. адмяніць абавязковае навучанне сыноў святароў у духоўных школах і даць ім магчымасць атрымліваць свецкую адукацыю⁵⁶.

У адрозненне ад хрысціанства ў ісламе і іўдаізме няма пасрэднікаў паміж Богам і чалавекам, які сам павінен адказваць за свае грахі. Таму адсутнічае і духавенства, якое можа адпускаяць грахі ад імя Бога. Мула, як і рабін выконваюць рэлігійныя функцыі ў сваіх абшчынах.

Паводле ўказу ад 14 снежня 1837 г. абранне мулы і іншых духоўных асобаў у мусульманскіх прыходах павінна было адбывацца па жаданню не менш 2/3 прыхажан, якія лічыліся старшынямі сямействаў. Прыгавор грамадства пра абранне мулы падпісваўся мясцовымі ўладамі. Потым ён накіроўваўся на зацвярджэнне ў Таўрычаскае духоўнае праўленне, якое, у сваю чаргу, звярталася за канчатковым зацвярджэннем да губернскага праўлення⁵⁷. Духоўныя асобы Таўрычаскай магаметанскай акругі і мулы заходніх губерняў вызваліліся ад падаткаў і павіннасцяў. Паколькі ў беларуска-літоўскіх мусульманаў не было духоўных вучылішчаў, то пасаду мулы займаў чалавек, які быў знаёмы з рэлігійнымі абрадамі і ўмеў чытаць Каран.

Яўрэйскія абшчыны групаваліся вакол сваіх рабінаў, якія па “Палажэнню аб яўрэях” 1804 г. павінны былі быць зацверджаныя губернатарам. З 1812 г. рабінам мог быць толькі той, хто ведаў адну з трох моваў – рускую, польскую або нямецкую. Палажэнне 1836 г. унесла папраўкі і пашырыла абавязкі рабінаў, якія павінны былі між іншым накіроўваць яўрэяў “к повиновенію общин государственным законам и установлениям властей”⁵⁸. У 1840 г. урад вырашыў зацвердзіць пасадку губернскіх рабінаў, якіх павінны былі рыхтаваць спецыяльныя вучылішчы. Але яўрэйскае грамадства не вельмі шанавала выпускнікоў гэтых вучылішчаў, бо лічыла іх невукамі. У 1857 г. быў выдадзены ўказ, згодна з якім у рабіны маглі абірацца толькі тыя яўрэі, якія закончылі курс або ў рабінскіх вучылішчах, або ў казённых яўрэйскіх вучылішчах, а таксама ў агульных вышэйшых, сярэдніх і павятовых вучылішчах⁵⁹.

Гарадскія абывацелі. “Грамота на права и выгоды городов Российской империи” ад 21 красавіка 1785 г. вызначала правы розных катэгорый гарадскога насельніцтва. Да яго адносіліся “все те, кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или дома, или иное строение, или место или землю имеют, или в гильдии или в цех записаны, или службу городскую отправляли или по тому городу носят службу или тягость. Но постоянные городские обыватели суть все те, кои имеют в городе недвижимую собственность”⁶⁰.

⁵⁶ История русской церкви... С. 357, 425.

⁵⁷ НГАБ у Менску. Ф. 3212, воп. 1, адз. 80, арк. 2.

⁵⁸ Еврейская энциклопедия. Санкт-Петербург. [б.м., б.д.] Т. 13. С. 215, 226.

⁵⁹ Тамсама. С. 226, 250.

⁶⁰ ПСЗРИ. Т. XXII. Санкт-Петербург, 1830. С. 348.

Гэтае саслоўе складалася з пяці наступных груп: “імянітыя грамадзяне”, гільдзейскае купецтва (мясцовае і іншагародняе), мяшчане і пасадскія, рамеснікі або цэхавыя, работныя людзі. Кожны гарадскі абывацель павінен быў быць запісаны ў гарадскую абывацельскую кнігу, якая была падзеленая на шэсць частак.

Дваране і духавенства, якія мелі нерухомую гарадскую маёмасць, не лічыліся, згодна з гэтай граматай, “действительными гражданами”. Яны былі вызвалены ад асабістай службы і павіннасцяў у горадзе і захавалі “свое особое совещание и право”⁶¹. Але ўжо ва ўказе Сената ад 20 жніўня 1802 г. падкрэслівалася неабходнасць удзелу дваранства і купецтва ў выбарах у гарадскія прадстаўнічыя органы. З 1807 г. дваране, якія запісаліся ў першыя дзве купецкія гільдыі, павінны былі ўваходзіць у склад “купеческих товариществ” для ўмацавання сувязі паміж саслоўямі. Яны неслі і гарадскія павіннасці і “тягости личные и вещественные”⁶². Але толькі з 1854 г. прадстаўнікі ад дваранства пачалі ўваходзіць у склад дэпутацыі гарадскога схода⁶³.

Гарадскія абывацелі ўваходзілі ў “городское общество”. Для кіравання ім дазвалялася сфармаваць гарадскую думу з “гласных” і гарадскога галавы. Агульная гарадская дума выбірала шасцігалосную гарадскую думу, ў якой кожнай катэгорыі абывацеляў даваўся адзін голас, і на якую ўскладалася кіраўніцтва ўсёй гаспадаркай горада. Пры гэтым аб усіх даходах і расходах яна павінна была даваць справаздачу губернатару. Для рамеснікаў былі заснаваны асобныя ўправы або цэхі.

Граматай 1785 г. Кацярына II утварыла катэгорыю “імянітых грамадзян”, вызвалены ад цялеснага пакарання, якія маглі валодаць садамі, загараднымі дварамі, утрымліваць фабрыкі, заводы, марскія і рачныя караблі. Указ ад 1 студзеня 1807 г. адмяняў званне “імянітых” для купцоў. Яго пакінулі толькі для вучоных і мастакоў. Атрымалася, што ў выпадку, калі купец не быў у стане пацвердзіць сваю гільдыю, то ён павінен быў вяртацца ў катэгорыю мяшчан або ў саслоўе сельскіх абывацеляў. Таму ў 1827 г. Міністэрства фінансаў прапанавала зрабіць асобнае “ганаровае грамадзянства”, што і было зроблена ўказам ад 10 красавіка 1832 г. Набыць яго можна было па нараджэнню (дзеці асабістых дваран, праваслаўных царкоўнаслужыцеляў, лютэранскіх і рэфармацкіх пастараў і г.д.); па хадайніцтву (камерц- і мануфактурсаветнікі, іх удовы і дзеці, купцы, якія больш за 12 гадоў належалі да І гільдыі або мелі ордэн ці чын, асобы, якія мелі вучоную ступень доктара або магістра, артысты і мастакі, што закончылі расейскі ўніверсітэт); па службе або па асобнаму прадстаўленню. Ганаровае грамадзянства дзяліліся на патомныя і асабістыя. Прыналежнасць да гэтай катэгорыі вызваляла ад рэкруцкай павіннасці, падушнага падаткаабкладання і цялесных пакаранняў.

Паводле закона ад 24 красавіка 1836 г., патомнае ганаровае грамадзянства (акрамя купцоў, вучоных, артыстаў, мастакоў, асабістых дваран і іх дзяцей) атрымлівалі таксама выпускнікі земляробчых школ і лепшыя аграномы-практыкі. А

⁶¹ Дитятин И. Городское самоуправление в России. Т. 2. Ярославль, 1877. С. 144, 145.

⁶² Развитие русского права в первой половине XIX века. С. 65.

⁶³ Дитятин И. Городское самоуправление... С. 147.

з 1842 г. асабістае ганаровае грамадзянства (акрамя студэнтаў, замежных вучоных, уладальнікаў вялікіх мануфактур, дзяцей асабістых дваран) маглі атрымаць выпускнікі маскоўскіх і пецябургскіх навучальных устаноў, артысты I-га разраду імператарскіх тэатраў. Права ганаровых грамадзян маглі быць страчаныя па шэрагу прычын, як, напрыклад, па судоваму прыгавору, у выніку пазбаўлення добрага імя, банкрутства і інш.⁶⁴

Маніфест 1775 г. падзяліў купцоў на тры гільдыі. У аснову гэтага падзелу быў пакладзены маёмасны прыныцп. У 1775 г. памеры аб’яўленага капіталу, дастатковага для ўключэння ў гільдыю, складалі для I гільдыі – 10 тыс. руб., для II – 1 тыс., для III – 500 руб.⁶⁵

Грамата 1785 г. канчаткова замацавала манапольнае права купцоў на гандаль, на атрыманне ад дзяржавы падрадаў і водкупаў. Купцы I гільдыі атрымалі права весці “всякий торг” на ўнутраных і знешніх рынках, оптам і ў розніцу, набываць марскія караблі, заводы і фабрыкі. Купцам II гільдыі дазвалялася весці гандаль толькі ў межах імперыі, гандляваць оптам і ў розніцу, таксама мець фабрыкі і заводы, рачныя караблі. Купцы III гільдыі маглі весці дробны гандаль, оптам і ў розніцу, перавозіць тавар вадой і сушай, утрымліваць лазні, пастаялыя двары і тракцыры, набываць малыя рачныя караблі, “станы и рукоделия”⁶⁶. Такім чынам, гандлёвая дзейнасць падвяргалася дэталёвай рэгламентацыі, прычым у найвялікшай ступені рэгламентавалася самая шматлікая група дробнага купецтва III гільдыі.

Купецтва атрымала вызваленне ад рэкруцкай павіннасці (дакладней, дазвол адкупіцца ад яе). Прадстаўнікі I і II гільдыі былі вызваленыя ад цялесных пакаранняў. Купецтва замацавала сваё прывілеяванае становішча ў органах гарадскога кіравання (думах) і на пачатку 19 ст. атрымала права набывання зямлі, а таксама права хадаўніцтва перад Міністэрствам фінансаў. Гэтыя правы распаўсюджваліся на сем’і купцоў. Прывілеяванае становішча купецкай эліты знаходзіла адлюстраванне ва ўзнагароджанні ордэнамі, дараванні чыноў, а таксама асабістага і патомнага дваранства⁶⁷.

З 1804 г. у купецтва было дазволена запісвацца замежным каланістам і дзяржаўным сялянам, а з 1821 г. – удзельным сялянам. Для гэтага было неабходна мець гарадскую спецыяльнасць, жыць у горадзе, забяспечыць апрацоўку пакінутай зямлі, не мець сялянскай запазычанасці і ўнесці трохгадовы падатак па абодвух саслоўях⁶⁸.

Паколькі ў гэтай катэгорыі пераважала купецтва III гільдыі, то ў 1824 г. урад зрабіў спробу (“гільдзейская рэформа Канкрына”) абмежаваць дробны гандаль

⁶⁴ Развитие русского права... С. 67, 68.

⁶⁵ Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века. Москва, 1997. С. 38.

⁶⁶ Тамсама. С. 39.

⁶⁷ Тамсама.

⁶⁸ Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва, 1958. С. 43-60.

сялян і мяшчан у гарадах і тым самым узмацніць купецтва. Але ў 1825 – 1827 г. урад быў вымушаны адмяніць шэраг важнейшых аспектаў рэформы.

Самай значнай часткай саслоўя гарадскіх абывацеляў былі мяшчане. Яны складалі мяшчанскае грамадства ў горадзе, кіраванне якога было ў руках мяшчанскага старасты і яго памочнікаў, якіх абіралі на тры гады. Мяшчане неслі асноўны цяжар падаткаў і павіннасцяў. Яны плацілі падушную подаць, падатак на будаўніцтва дарог, неслі рэкруцкую, земскую, падводную, пастойную і інш. павіннасці. Падушны збор з мяшчан у два разы перавышаў аналагічны збор з сялян. Каб прыпісацца да гэтай катэгорыі быў патрэбны прыговор аб звальненні са свайго былога грамадства, а таксама згода шасці “добранадзейных” грамадзян горада і мяшчанскай управы⁶⁹.

Па грамаце 1785 г. усё рамеснае насельніцтва горада дзялілася на некалькі цэхаў або управаў, якія складаліся з рамеснікаў адной спецыяльнасці. Органамі цэхавага кіравання былі цэхавы сход і агульная рамесная ўправа. На сходзе штогод выбіраліся старшыня і два старшынскіх сябры, якія стваралі цэхавую ўправу. Цэхавыя старасты, разам з выбраным рамесным галавой, складалі рамесную ўправу. Рамесны сход складаўся з усіх майстроў цэха і склікаўся рамесным галавой⁷⁰.

Уступіць у цэх мог кожны, хто жадаў займацца ў горадзе тым або іншым рамяством і адпавядаў умовам паступлення. Уступаючы ў цэх, новы сябра павінен быў унесці вызначаную суму грошай ў агульную рамесную касу. Паўнапраўным сябрам цэха чалавек станавіўся тады, калі рабіўся майстрам⁷¹.

У 1846 г. сябры цэхаў падзяляліся на рамесных і наёмных служкаў і рабочых. Існавалі цэхі двух катэгорыяў – “вечныя” і “часовыя”. Прыгонныя сяляне маглі запісвацца толькі ў “часовыя” цэхі і не менш чым на 2 гады⁷².

Апошняя катэгорыя гарадскіх абывацеляў – рабочыя людзі. Указам 1787 г. было загадана, каб пакараных на суду не пакідаць ні ў Маскве, ні ў Пецярбургу, ні ў губернскіх цэнтрах, а накіроўваць у павятовыя гарады, дзе запісваць у “рабочыя людзі” з уключэннем у мяшчанскі аклад. Указами 1816 і 1821 г. замежных выхадцаў, якія прыбылі ў Расею па маніфесту 30 жніўня 1814 г., пры ўмове, што іх не жадалі прымаць грамадствы, і яны былі непрыгодныя да вайскавай службы, таксама было загадана запісваць у гэтую катэгорыю. У 1824 г. было забаронена перасяляць яўрэяў з-за мяжы, а тых, хто ўжо пераехаў, але яшчэ не быў далучаны да якога-небудзь грамадства, размяркоўваць па павятовых гарадах і прыпісваць да рабочых людзей. З 1832 г. некаторыя “порочныя” асобы запісваліся ў “рабочыя людзі” нават без згоды грамадстваў. Пазней тэрмін “рабочыя людзі” або “работныя людзі” быў заменены тэрмінамі “масцеравыя”, “рабочыя”, “чорнарабочыя”⁷³.

⁶⁹ Развитие русского права... С. 68.

⁷⁰ Тамсама. С. 69.

⁷¹ Дитятин И. Устройство и управление городов России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1875. С. 474.

⁷² Развитие русского права... С. 69.

⁷³ Тамсама. С. 69, 70.

На гарады Беларусі і Літвы таксама былі распаўсюджаныя палажэнні даравальнай граматы гарадам 1785 г. Але арганізацыя кіравання гарадоў і склад насельніцтва ў беларуска-літоўскіх губернях адрозніўся ад гарадоў цэнтральнай Расеі. Гэта было звязана з існаваннем шматлікіх мястэчак, прыватнаўласніцкіх гарадоў, а таксама з магдэбургскім правам. Згодна з ім у шэрагу гарадоў працягвалі сваю дзейнасць магістраты, якія складаліся з двух калегій: лавы, якая ведала судом па крымінальных справах, і рады, у сферу дзейнасці якой ўваходзілі грамадзянскі суд, паліцыя, нагляд за гандлем, зборам падаткаў з нерухомай маёмасці і кантроль за дзейнасцю цэхаў. Гарадавныя магістраты складаліся з двух бургамістраў, чатырох ратманаў, двух суддзяў, якіх абіралі ў саслоўныя суды, а таксама кагальных і старасты. Усе яны абіраліся на тры гады. Гарадскія магістраты да 1797 г. падпарадкоўваліся губернскім магістратам, а потым – палатам крымінальнага і грамадзянскага судоў.

Спецыфіку беларускім землям надавала таксама яўрэйскае гарадское насельніцтва, якое было падпарадкавана кагалу. Кагал кіраваў усімі гаспадарчымі і адміністрацыйнымі справамі. Але паступова ён страціў сваё значэнне і трапіў пад уплыў гарадавога магістрату, які рэгламентаваў яго дзейнасць⁷⁴. Яўрэйскае насельніцтва карысталася свабодай запісу ў купецтва і мяшчанства, але толькі ў межах беларускіх губерняў (указ ад 21 траўня 1786 г.)⁷⁵. Паводле ўказа ад 23 чэрвеня 1794 г. тыя, хто запісваўся, былі абавязаныя плаціць падаткі “вдвое против положенных с мещан и христиан христианского вероисповедания”. А хто не жадаў заставацца ў гарадах Расейскай імперыі на існуючых умовах, маглі выехаць за мяжу пасля выплаты штрафу ў памеры двайнога падатку за тры гады. Запіс у купецтва не пазбаўляў яўрэяў ад асобнага рэкруцкага падатку, які быў для іх уведзены замест асабістага адбывання вайсковай павіннасці (указы 1794 і 1796 г.).

Указ ад 8 чэрвеня 1795 г. загадваў прыпісаць усіх яўрэяў, якія жылі ў вёсках да гарадоў: “Стараться переселить их в уездные города, дабы они люди не скатились во вред обществу, но, производя торги и размножая рукоделия и ремесла и себе прибыль и обществу пользу приносили”. “Положение” 1804 г. падпарадкавала яўрэяў гарадскім магістратам, паліцыі і суду. Яны маглі абірацца ў гарадскія магістраты пры ўмове, што чыталі і пісалі на адной з трох моваў: польскай, рускай або нямецкай⁷⁶.

Насуперак сцвярджэнням многіх даследчыкаў пра адхіленне яўрэяў ад выбараў і дзейнасці ў органах гарадскога самакіравання, у кнігах магістратаў дастаткова часта сярод бургамістраў і ратманаў сустракаюцца нехрысціянскія прозвішчы. Так, у кнізе Барысаўскага магістрата за 1800 г. у спісе ратманаў фігуруюць Шмуїла Янкелевіч і Меер Гіршавіч. У 1818 г. бургамістрам быў Шмуїла Стронгін⁷⁷.

⁷⁴ Лютыя А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII-первой половине XIX века. Минск, 1987. С. 20, 21.

⁷⁵ Анищенко Е.К. Черта оседлости. Минск, 1998. С. 96.

⁷⁶ Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа (1789-1881). Санкт-Петербург, 1914. С. 201, 202, 215.

⁷⁷ НГАБ у Менску. Ф.156, воп. 1, адз. 1, арк. 17; адз. 13, арк. 55.

Гістарычная літаратура дазваляе казаць пра колькасную перавагу яўрэйскага купецтва і мяшчанства ў Магілёўскай губ. Напрыклад, у 1808 г. тут налічвалася 489 купцоў і 15 694 мяшчан іўдзейскага веравызнання (у той жа час купцоў іншых веравызнанняў было толькі 223, а мяшчан – 7 987). А вось у Віцебскай губ. колькасць дамінавалі купцы і мяшчане хрысціянскіх канфесій. У 1808 г. купцоў-хрысціян налічвалася 897, а мяшчан – 11 302. Аналагічныя паказчыкі адносна купцоў і мяшчан іўдзейскага веравызнання складалі адпаведна 186 чал. і 7 861 чал.⁷⁸

23 лістапада 1851 г. Мікалаем I былі зацверджаныя Часовыя правілы па “разбору” яўрэяў. Усе яны дзяліліся на пяць разрадаў: купцоў, земляробаў, рамеснікаў, аседлых (асобы, якія мелі нерухомую маёмасць у горадзе або займаліся мяшчанскім гандлем па прамысловых пасведчаннях, а таксама духавенства і вучоныя) і неаседлых мяшчанаў (падлягалі павялічанаму рэкруцкаму набору і шэрагу абмежаванняў у правах). Да 1 красавіка 1852 г. яўрэі павінны былі прадставіць уладам дакументы свайго стану. У іншым выпадку іх запісвалі ў разрад неаседлых мяшчан⁷⁹.

Колькасць купецтва ў беларуска-літоўскіх губернях была невялікай, і сярод яго пераважала купецтва III гільдыі. Напрыклад, у Віцебскай губ. у 1812 г. да I гільдыі належалі толькі 2 чал., да II – 12, да III – 206; у 1822 г. да I – 2 чал., да II – 9, да III – 56. У Гарадзенскай губ. у 1843 – 1857 г. купцоў I гільдыі было 30 чал., II – 18, III – 745⁸⁰. Самым шматлікім было мяшчанскае насельніцтва гарадоў. Так, у 1827 г. у Віцебскай губ. мяшчан было 29 508 чал., у Менскай – 44 246, у Магілёўскай – 41 801, у Гарадзенскай – 54 560, у Віленскай – 51 895⁸¹.

Купцы і мяшчане з ліку хрысціянскага насельніцтва “заходніх губерняў” мелі пэўныя прывілеі. Згодна з указам Сенату ад 30 снежня 1841 г. аб распаўсюджванні гандлю і прамысловасці ў гэтых губернях купцам, мяшчанам і, наогул, людзям “свободнаго состояния и христианского исповедания”, якія мелі правы пераходу ў гарадское саслоўе, дазвалялася прыпісвацца да яго “с одним свидетельством местных начальств”. З 1 студзеня 1842 г. па 1 студзеня 1867 г. яны вызваліся ад усіх падаткаў, павіннасцяў і рэкруцтва⁸². А указам Сенату ад 21 лютага 1842 г. купцы III гільдыі і мяшчане, якіх выбіралі на гарадскія пасады, вызваліся ад цялесных пакаранняў⁸³.

Частку саслоўя гарадскіх абывацеляў складалі рамеснікі. У 42-х гарадах Беларусі напрыканцы 30-х – напачатку 40-х г. 19 ст. налічвалася каля 13 530 цэхавак і нецэхавак рамеснікаў сарака прафесій. Сярод іх можна выдзяліць чатыры групы. Да першай належылі рамеснікі, занятыя вытворчасцю адзення і абутку; да другой – тыя, хто працаваў у харчовай прамысловасці; да трэцяй – занятыя вырабамі

⁷⁸ Schiper J. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach Polskich. Warszawa, 1937. S. 411.

⁷⁹ Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа... С. 524.

⁸⁰ Белоруссия в эпоху феодализма. Т. 3. С. 421, 498, 499.

⁸¹ Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. С. 297.

⁸² Тамсама. С. 464, 465.

⁸³ НГАБ у Менску. Ф. 136, воп. 1, адз. 16502, арк. 2.

прадметаў хатняга ўжытку; да чацвёртай – усе іншыя спецыяльнасці (ювеліры, цырульнікі і г.д.)⁸⁴. Працягвала існаванне цэхавая арганізацыя са знешнімі атрыбутамі (сцягамі, скрынямі і кнігамі запісу ў цэх). Але пасля ўвядзення на Беларусі палажэнняў граматы 1785 г. былі знятыя абмежаванні ў найме майстрамі вучняў і чаляднікаў. Так, некаторыя майстры кавальскага, шавецкага і слесарнага цэхаў Менска мелі да 8 вучняў, якія фактычна былі наёмнымі рабочымі ў майстэрнях сваіх гаспадароў. Таксама былі зліквідаваныя абмежаванні ў галіне вытворчасці і збыту вырабаў. Сябры цэхаў нярэдка ігнаравалі пастановы цэхавой ўправы, не наведвалі цэхавых сходаў. Рамеснікі неахвотна запісваліся ў цэхі, не жадаючы падпарадкоўвацца цэхавым парадкам і колькасць іх у цэхах змяншалася.

А 16 красавіка 1852 г. Сенат выдаў указ, згодна з якім скасоўвалася цэхавая арганізацыя ў гарадах і мястэчках, дзе колькасць рамеснікаў была нязначнай. У такіх гарадах дазвалялася займацца рамяством, не ўступаючы ў цэх, а толькі запісаўшыся ў рамесную саслоўную групу, і абіраць толькі аднаго цэхавога старшыню. У сувязі з гэтым указам, напрыклад, у Менскай гарадской думе былі падрыхтаваныя дакументы, згодна з якімі засноўваліся рамесныя грамадствы, з мэтай “удасканалення раместваў праз узаемнае абмеркаванне і дзейнасць сяброў”. Фактычна знішчалася манопольнае права цэхаў на вытворчасць. Цяпер цэх не мог “нікому забараняць дзеянне выжывенне працай”. Сябрам цэхаў дазвалялася наймацца на фабрыкі і заводы⁸⁵.

У 1850 г. Міністэрствам унутраных справаў быў зацверджаны спіс рамесных цэхаў па гарадах і мястэчках “заходніх губерняў”. Некалькі блізкіх рамесных прафесій аб’ядноўваліся ў адзін цэх у тых выпадках, калі колькасць рамеснікаў была нязначнай. У буйных гарадах беларуска-літоўскіх губерняў звычайна зацверджалася 15 – 20 цэхаў⁸⁶.

Нязначную колькасць саслоўя гарадскіх абывацеляў складалі ў Беларусі групы “ганаровых грамадзян” і “рабочых людзей”. Спецыфікай беларускіх гарадоў таксама была прысутнасць такой групы, як “грамадзяне”. Да яе належала былая шляхта, якая не пацвердзіла сваіх правоў і жыла ў горадзе. Яна існавала быццам паасобку і да гарадскога грамадства прыпісвалася толькі ў тым выпадку, калі колькасць такой шляхты была нешматлікай. Па звестках Віцебскай казённай палаты на 1842 г. у Віцебску было 9 “грамадзян”, у Суражы – 1, Веліжу – 8, Невеле – 13, Себежы – 5, Дрысе – 2, Полацку – 17, Лепелі – 1. Усяго па Віцебскай губ. налічвалася 66 душ муж. полу, а па Магілёўскай – 106⁸⁷. Існавала таксама група “вольных людзей”, да якіх адносілі замежных выхадцаў, “кои в городах западных губерний водворили и так в переписи названы”⁸⁸.

⁸⁴ Чепко В.В. Города Белоруссии в первой половине XIX века. Минск, 1981. С. 25.

⁸⁵ Чепко В.В. Города Белоруссии... С. 33, 36, 37.

⁸⁶ Тамсама. С. 33-35.

⁸⁷ НГАБ у Менску. Ф. 1297, воп. 1, адз. 13011, арк. 15, 22 адв.

⁸⁸ Рукапісны адзел Нацыянальнай бібліятэкі Расеі. Ф. 1000, воп. 6, адз. 70, арк. 18.

Сельскія абывацелі. Гэтае саслоўе заканадаўча падзялялася на памешчыцкіх, дзяржаўных, свабодных і ўдзельных сялян. Іх прававое становішча было розным. Напрыклад, памешчыцкія сяляне з'яўляліся ўласнасцю памешчыка, і закон далучаў іх да рухомай маёмасці⁸⁹. Яны дзяліліся на сялян, што займаліся сельскай гаспадаркай на памешчыцкай зямлі і дваравых, якія былі пазбаўленыя ўсялякіх сродкаў вытворчасці і займаліся забеспячэннем прыватных патрэбаў памешчыкаў. Першыя па формах эксплуатацыі падзяляліся на паншчынных і аброчных. Значная частка сялян выконвала змешаныя павіннасці.

Памешчыкі мелі права продажу і набыцця прыгонных з зямлей і без яе, а таксама права судзіць іх. Яны маглі ўжываць наступныя пакаранні: біццё дубцамі (да 40 удараў) або палкамі (да 15); арышт на тэрмін да 2 месяцаў; заключэнне ў “смирительные” і работныя дамы на тэрмін да 3 месяцаў; заключэнне ў арыштанцкія роты на тэрмін да 6 месяцаў. Закон 1822 г. дазваляў памешчыкам высылаць сваіх прыгонных у Сібір. Па Укладанню 1845 г. за падачу скаргі на памешчыка прыгоннаму належала 50 удараў розгамі. Урад, аберагаючы правы дваранства, разглядаў бунт прыгонных супраць іх уладальнікаў як паўстанне супраць дзяржаўнай улады⁹⁰. Памешчыцкія сяляне не валодалі правам уласнасці. Нерухомую маёмасць яны маглі набыць толькі на імя свайго памешчыка. У 1848 г. ім было дазволена набываць маёмасць на сваё імя, але са згоды памешчыка.

Да сельскіх абывацеляў адносіліся таксама дзяржаўныя сяляне, у т.л. аднадворцы, каланісты, вольныя людзі, свабодныя хлебапашцы, манастырскія сяляне і інш. Яны таксама падзяляліся на 2 групы: аброчныя і паншчынныя. Асноўная маса дзяржаўных сялян была на аброку. Але разам з тым яны выконвалі шэраг натуральных павіннасцяў (напрыклад, падводную, будаўнічую і дарожную), плацілі грашовыя падаткі (падушны падатак, які складаў у першай палове 19 ст. 3 руб. 30 кап. з рэвізскай душы), уносілі розныя сумы на мясцовыя земскія і мірскія патрэбы (утрыманне паштовых дарог, аплата выбарных пасадаў і інш.).

У прававых адносінах іх становішча было лепшым, чым у памешчыцкіх сялян. Яны мелі права выбіраць сабе род дзейнасці (займацца гандлем, промысламі), пераходзіць у іншае саслоўе, набываць на сваё імя маёмасць. Некалькі вёсак дзяржаўных сялян (каля 3 тыс. душ) аб'ядноўваліся ў воласць, на чале якой стаяла валасное праўленне, абранае на валасным сходзе.

Трэцюю саслоўную групу складалі ўдзельныя сяляне, якія належалі імператарскай сям'і. Яны знаходзіліся на аброку, які складаў у 50-х г. ад 10 руб. 80 кап. да 17 руб. 57 кап. з душы. Акрамя аброку існавалі падушны падатак, розныя дадатковыя зборы і натуральныя павіннасці. У прававых адносінах удзельнае сялянства валодала меншай свабодай, чым дзяржаўнае. Адыходніцтва забаранялася, а не-

⁸⁹ Развитие русского права... С.136.

⁹⁰ Тамсама. С. 77.

рухому маёмасць яны маглі набыць толькі на імя Дэпартаменту ўдзелаў. Рэгламентаваліся нават шлюбы⁹¹.

Большая частка сялян Беларусі і Літвы належыла памешчыкам. У 1812 г. сельскае насельніцтва беларуска-літоўскіх губерняў складала 93,4% ад агульнай колькасці жыхароў мужчынскага пола. З іх 79,8% (каля 1 438 289 чал.) – гэта памешчыцкія сяляне; 9,3% (166 650 чал.) – скарбовыя і 4,3% (77 540 чал.) – вольныя людзі⁹². Памешчыцкія сяляне былі не толькі самай шматлікай, але і самай бяспраўнай часткай сельскага насельніцтва. Прыгонных прадавалі і закладвалі, даравалі і абменьвалі на розныя рэчы, высылалі без суду на катаргу, каралі бізунамі. У запісцы 1834 г. Віцебскага, Магілёўскага і Смаленскага генерал-губернатора Мікалаю І паведамлялася пра жорсткасць памешчыкаў Цеханавецкіх. Памешчыца сама біла дваравых дзяўчат дубцамі, калола іголкамі, рэзала нажом і нават кусала. Некаторыя, не вытрымаўшы здзекаў, канчалі жыццё самагубствам або ўцякалі⁹³.

Дзела супакаення сялянства былі прынятыя меры па паляпшэнню іх становішча. У прыватнасці, забаранялася прыцягваць сялян да працы ў нядзелю і святочныя дні і дазвалялася адпускаяць іх на заробкі за абумоўленую плату. Указ ад 21 лютага 1811 г. абавязваў памешчыкаў у неўраджайныя гады забяспечваць сваіх сялян хлебам да новай жатвы, даваць ім рабочую жывёлу, не павялічваць паншчыну ў выпадку хваробы сялян, дазваляць малоць збожжа на сваіх млынах. Нядоімкі памешчыцкіх сялян мелі наступствам узяцце памешчыцкага маёнтку ў апеку⁹⁴.

23 сакавіка 1818 г. выйшаў указ па выніках праверкі становішча сялян Мазырскага пав. Менскай губ., які быў распаўсюджаны на ўсе беларуска-літоўскія губерні. Указ абавязваў памешчыкаў і адміністратараў наглядаць за станам гаспадаркі сялян і не патрабаваць ад іх выканання павіннасцяў звыш вызначаных інвентарамі. Забаранялася выкарыстоўваць жорсткія пакаранні. Скасоўваліся абмежаванні на продаж сялянамі прадуктаў сваёй гаспадаркі, абмяжоўваліся іх залежнасць ад ліхвяроў-карчмароў⁹⁵.

29 траўня 1835 г. імператар зацвердзіў рашэнне Дзяржаўнага савету “Аб аддачы беларускімі памешчыкамі сялян па найму ў земляныя і іншыя чорныя работы”. У ім абмяжоўваліся магчымасці памешчыкаў здаваць сялян па найму (не больш паловы работнікаў, узрост ад 20 да 48 гадоў), агаворваліся ўмовы (зключэнне кантракта з вызначэннем аплаты як памешчыку, так і сялянам, колькасць рабочых дзён і іх працягласць, побыт і харчаванне працуючых). Аднак на практыцы ўсе гэтыя ўрадавыя распараджэнні былі малаэфектыўнымі, бо нагляд за імі

⁹¹ Развитие русского права... С. 75-82.

⁹² Чепко В.В. Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX века. Минск, 1972. С. 27.

⁹³ Тамсама. С. 79.

⁹⁴ Развитие русского права... С. 74.

⁹⁵ Гісторыя сялянства Беларусі. Т. 1. Мінск, 1997. С. 263.

быў ускладнены на мясцовых чыноўнікаў, якія звычайна адстойвалі інтарэсы памешчыкаў, а не сялян⁹⁶.

Урад спрабаваў палепшыць прававое становішча прыгонных. У ліпені 1808 г. быў забаронены продаж прыгонных на кірмахх і таргах. 3 сакавіка 1812 г. забаранялася афармленне купчых на продаж людзей па аднаму і без зямлі, але продаж, не аформлены дакументальна, заставаўся. У 1818 г. было забаронена друкаваць аб'явы продажу сялян у газетах. Законам ад 2 траўня 1833 г. забараняўся продаж і падараванне прыгонных па асобку з разбурэннем сям'і. З 1841 г. набыццё сялян было дазволена толькі асобам, якія валодалі населенымі маёнткамі⁹⁷.

Параўнальна нязначную колькасць памешчыцкіх сялян складалі дваравыя. У адрозненне ад Расеі, дзе напрыканцы першай паловы 19 ст. іх налічвалася каля 7%, у Беларусі і Літве іх было толькі 3,4% ад агульнага ліку памешчыцкіх сялян, колькасць якіх па дзесятай рэвізіі 1858 г. складала 1 086 245 душ муж. полу⁹⁸.

Як урад, так і памешчыкі, неаднаразова ставілі пытанне пра вызваленне сялянства. 20 лютага 1803 г. быў зацверджаны Указ аб вольных хлебапашцах, які даваў права прыгонным сялянам выкупацца на волю з зямлёй, але са згоды памешчыка. У снежні 1807 г. гэты ўказ быў пацверджаны для тых губерняў, дзе дзейнічаў Літоўскі статут. Паводле ўказаў 1808 – 1809 г. дваравыя людзі і сяляне, якія набылі зямлю ва ўласнасць, уступалі ў разрад “вольных хлебапашцаў”⁹⁹.

На шляхецкім сейміку ў снежні 1817 г. шляхта Віленскай губ. абмяркоўвала пытанне пра вызваленне сялян з прыгону, але без зямлі. Віленскую шляхту падтрымалі іншыя губерні. На гарадзенскім сейміку ў студзені 1818 г. за такую рэформу выказаўся наваградскі дэлегат граф В.Путткамер. У снежні 1818 г. яе падтрымала менская шляхта. За скасаванне прыгону выказаўся маршалак Грыневіч¹⁰⁰. Абмяркоўвалася гэтае пытанне і ў 1850 г. на выбарах віцебскага дваранства. Памешчыкі Дрысенскага і Полацкага пав. С.Убры, І.Храпавіцкі, Ю.Шчыт прапанавалі “адмовіцца ад прыгоннага права над людзьмі”. Але пры галасаванні дваранства адхіліла прапанову¹⁰¹.

Другім па колькасці разрадам сельскага насельніцтва былі дзяржаўныя сяляне. Іх аснову склалі прыгонныя сяляне былых старостваў, г.зв. старасцінскія сяляне, якія не былі падараваныя памешчыкам. Акрамя таго, у склад дзяржаўных уваходзілі секвестраваныя (уладальнікі адмовіліся прыняць падданства Расеі або выступілі супраць новай улады), біскупскія (былых сталовых маёнткаў віленскага каталіцкага біскупа), паезуіцкія (пасля выгнання езуіцкага ордэна ў 1820 г.), кан-

⁹⁶ Тамсама.

⁹⁷ Развитие русского права... С. 74, 75.

⁹⁸ Чепко В.В. Классовая борьба... С. 32, 33.

⁹⁹ Развитие русского права... С. 71.

¹⁰⁰ Mościcki H. Sprawa włościańska na Litwie w pierwszej czwerci XIX stulecia. Warszawa, 1908. S. 24, 25, 30, 32.

¹⁰¹ Белоруссия в эпоху феодализма. Т. 3. С. 295.

фіскаваныя (ва ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 г.), падухоўныя (у выніку секулярызацыі царкоўных уладанняў у 40-х г.). У выніку праведзенага ў 1836 г. абмену асобных уладанняў імператарскай сям’і на казённыя маёнткі катэгорыю дзяржаўных сялян папоўнілі 3 109 рэвізскіх душ былых удзельных сялян Віцебскай і Магілёўскай губ.¹⁰²

У 1837 г. дзяржаўныя сяляне ўсіх разрадаў разам з удзельнымі перайшлі ў распараджэнне Міністэрства дзяржаўных маёмасцяў. Павіннасці дзяржаўных сялян набылі грашовую форму рэнты, якая выплачвалася два разы ў год шляхам кругавой парукі або накіравання на палявыя работы. Змянілася і рэкруцкая павіннасць. Рэкрут браўся ўжо не з 500 або 1 тыс. душаў муж. полу, а толькі з 200 душ¹⁰³. Важную ролю адыграў таксама ўказ ад 15 траўня 1840 г., які надаў сялянам казённых маёнткаў агульную назву “дзяржаўныя сяляне”¹⁰⁴. На 1858 г. іх колькасць складала ў беларуска-літоўскіх губернях 390 795 душ муж. полу або 17,8% ад ўсяго насельніцтва¹⁰⁵.

Традыцыйнымі для Беларусі заставаліся такія нешматлікія катэгорыі сельскага насельніцтва, як лясныя слугі, выбранцы, панцырныя баяры, замежныя каланісты, а таксама аднадворцы (частка былой шляхты, якая не пацвердзіла свайго шляхецтва). Паводле спецыяльнага перапісу ў пяці губернях у 1842–1843 г. аднадворцаў было 21 140 душ муж. полу, у т.л. на казённай зямлі – 2 545, на ўласнай – 4 347, на памешчыцкай – 9 321, неаседлых – 4 927 душ¹⁰⁶. Палажэннем Камітэту па справах заходніх губерняў ад 15 снежня 1841 г. аднадворцаў, якія жылі на скарбовых землях, уводзілі ў склад сельскіх грамадаў і абкладвалі аброкам і зборамі нароўні з дзяржаўнымі сялянамі. Мясцовае кіраванне ажыццяўлялася на грамадскіх сходах, на якіх адбываліся выбары, раскладка павіннасцяў і збораў, разглядаліся справаздачы старшынаў і наглядчыкаў па гаспадарскаму кіраванню, абмяркоўваліся грамадскія патрэбы. Ім не забаранялася перасяляцца ў іншыя губерні¹⁰⁷. Істотнае значэнне меў закон ад 1 жніўня 1857 г., згодна з якім шляхта, што не мела доказаў дваранскага паходжання, залічвалася непасрэдна ў склад дзяржаўных сялян (на казённых землях) і ў вольныя людзі (на памешчыцкіх). Аднадворцы-ўласнікі адносіліся да дзяржаўных сялян на ўласных землях, неаседлыя прыпісваліся да дзяржаўных сялян або да гарадскога саслоўя¹⁰⁸.

Некаторую частку саслоўя складалі вольныя людзі, да якіх належала большасць рускіх старавераў, перасяленцы з Польшчы, сяляне, якія атрымалі волю, яўрэі, што прынялі хрысціянства. Паводле ўказу ад 20 верасня 1840 г. вольныя

¹⁰² Гісторыя сялянства Беларусі. Т. 1. С. 263.

¹⁰³ Развитие русского права... С. 78.

¹⁰⁴ Гісторыя сялянства Беларусі. Т. 1. С. 264.

¹⁰⁵ Чепко В.В. Классовая борьба... С. 27.

¹⁰⁶ Гісторыя сялянства Беларусі. Т. 1. С. 266.

¹⁰⁷ Рукапісны адзел Нацыянальнай бібліятэкі Расеі. Ф.100, воп. 6, спр. 70, арк. 24.

¹⁰⁸ Гісторыя сялянства Беларусі. Т. 1. С. 266, 267.

людзі дзяржаўных маёнткаў былі ўведзеныя ў грамадствы дзяржаўных сялян і ўроўнення з імі ў плацяхах падаткаў і адбыванні рэкруцкай, кватэрнай і іншых павіннасцяў¹⁰⁹.

Такім чынам, да 1861 г. з 39 саслоўных груп¹¹⁰ (пералічаных даследчыкам Уладзімірам Соснам) склалася тая ж структура саслоўя сельскіх абывацеляў, што існавала ў цэнтральным рэгіёне імперыі: памешчыцкія, дзяржаўныя сяляне і вольныя людзі.

Усё сказанае вышэй сведчыць пра тое, што асноўнымі этапамі саслоўнай палітыкі ўраду на далучанай тэрыторыі Беларусі і Літвы можна лічыць: прынясенне прысягі на вернасць расейскай імператрыцы; распаўсюджванне расейскага заканадаўства на існаваўшае саслоўнае дзяленне і праведзенне ўніфікацыі саслоўяў па расейскаму ўзору.

ФЛАТАВА АЛЕНА

Нарадзілася ў 1947 г. у Маскве.

Старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі, кандыдат гістарычных навук.

Даследуе палітычную і канфесійную гісторыю Беларусі другой паловы 18 – першай паловы 19 ст.

Адрас:

2210072 г. Менск, вул. Акадэмічная, 1. Інстытут гісторыі НАН Беларусі.

---

¹⁰⁹ Улашук Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы... С. 63, 73, 79, 80.

¹¹⁰ Сосна У.А. Фарміраванне саслоўна-групавога складу сялянства Беларусі ў канцы XVIII-першай палове XIX ст. Мінск, 2000. С. 114.